

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 72 – 2021

1–4

SUMAR

STUDII

RENATA-GABRIELA TATOMIR, Un fragment de sarcofaș egiptean din colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”	5
GABRIELA FILIP, Geme romane în context medieval și modern	57
GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU, Genetics and archaeology: how interdisciplinary practices lead to the racialization of ancestry.....	75
LETIȚIA COSNEAN NISTOR, Castelul Bethlen din Criș (jud. Mureș) în arhiva Direcției Monumentelor Istorice	109
ANDREI MĂGUREANU, ADINA BORONEANȚ, DESPINA MĂGUREANU, MEDA TODERAȘ, Reidentificarea unui monument bucureștean: capela Palatului Știrbey de pe Calea Victoriei	137

NOTE ȘI DISCUȚII

DRAGOȘ MĂNDESCU, CRISTIAN EDUARD ȘTEFAN, Un pumnal cu nervură mediană pronunțată de la Hârtiești (jud. Argeș)	165
IULIAN BÎRZESCU, O inscripție în alfabet atic pe un fragment ceramic de la Histria	177
DRAGOȘ HĂLMAGI, <i>Epigraphica tomitana</i> (II).....	183
FLORINA PANAIT-BÎRZESCU, Un relief cu reprezentarea lui Herakles de la Histria	201

CRONICA VIEȚII ȘTIINȚIFICE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Cronica epigrafică a României (XL, 2020)	209
---	-----

IN MEMORIAM

Gheorghe Baltag (<i>Radu Harhoiu</i>).....	257
Alexandru Avram (<i>Mircea Victor Angelescu</i>).....	261

SCIVA, tomul 72, nr. 1–4, București, 2021, p. 1–280

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

Ion Mareș, Siret – „Dealul Ruina”. Așezarea fortificată din epoca timpurie a fierului. Cu un studiu despre cultura Gáva-Holíhrady în Podișul Sucevei de Attila László, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila, 2019, 461 p. (Carol Kacsó)	267
Ioan Stanciu, Malvinka Urák, Adrian Ursuțiu, O nouă așezare medievală timpurie din partea sud-vestică a României – Giarmata – „Baraj”, jud. Timiș. Alături de o examinare a locuirii medievale timpurii din Banatul românesc (secolele VII–IX/X), Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 18, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021 (Erwin Gáll, Florin Mărginean)	272
ABREVIERI	277

ÉTUDES ET RECHERCHES
D'HISTOIRE ANCIENNE
ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 72 – 2021

1–4

SOMMAIRE

ÉTUDES

RENATA-GABRIELA TATOMIR, An Egyptian fragment of sarcophagus in the collection of the “Vasile Pârvan” Institute of Archaeology	5
GABRIELA FILIP, Roman gemstones in medieval and modern context	57
GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU, Genetics and archaeology: how interdisciplinary practices lead to the racialization of ancestry.....	75
LETIȚIA COSNEAN NISTOR, The Bethlen noble residence from Criș (Mureș county) in the Historical Monuments Direction Archive	109
ANDREI MĂGUREANU, ADINA BORONEANȚ, DESPINA MĂGUREANU, MEDA TODERAȘ, The reidentification of a monument in Bucharest: the Chapel of the Știrbey Palace on Calea Victoriei	137

NOTES ET DISCUSSIONS

DRAGOȘ MĂNDESCU, CRISTIAN EDUARD ȘTEFAN, A dagger with prominent midrib from Hârtiești (Argeș county)	165
IULIAN BÎRZESCU, An Attic ceramic inscription from Histria.....	177
DRAGOȘ HĂLMAGI, <i>Epigraphica tomitana</i> (II).....	183
FLORINA PANAIT-BÎRZESCU, A relief depicting Herakles from Histria	201

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, <i>Cronique épigraphique de la Roumanie</i> (XL, 2020).....	209
--	-----

IN MEMORIAM

Gheorghe Baltag (<i>Radu Harhoiu</i>).....	257
Alexandru Avram (<i>Mircea Victor Angelescu</i>).....	261

COMPTE RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

Ion Mareş, Siret – „Dealul Ruina”. Aşezarea fortificată din epoca timpurie a fierului. Cu un studiu despre cultura Gáva-Holíhrady în Podişul Sucevei de Attila László, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila, 2019, 461 p. (Carol Kacsó).....	267
Ioan Stanciu, Malvinka Urák, Adrian Ursuţiu, O nouă aşezare medievală timpurie din partea sud-vestică a României – Giarmata – „Baraj”, jud. Timiş. Alături de o examinare a locuirii medievale timpurii din Banatul românesc (secolele VII–IX/X), Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 18, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021 (Erwin Gáll, Florin Mărginean).....	272
ABRÉVIATIONS.....	277

ION MAREȘ, *Siret – „Dealul Ruina”*. *Așezarea fortificată din epoca timpurie a fierului. Cu un studiu despre cultura Gáva-Holihradý în Podișul Sucevei de Attila László*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila, 2019, 461 p., ISBN 978-606-8698-37-3; ISBN 978-606-654-373-6.

Așezarea fortificată de pe platoul Dealului Ruina, aflat la marginea sud-estică a orașului Siret, este una dintre importante stațiuni din nord-estul României, care datează din secolele de sfârșit ale mileniului II a.Chr. Ea a fost cercetată în mai multe campanii de săpături, între anii 1992 și 2005, de o renumită echipă de arheologi de la muzee, universități și institute din Moldova (Muzeul Bucovinei și Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, Institutul de Arheologie al Academiei Române din Iași și altele).

După publicarea mai multor rapoarte de săpătură și articole, în care au fost prezentate rezultatele parțiale ale săpăturilor arheologice efectuate la Siret, în anul 2019 a apărut, prin colaborarea editurilor muzeelor din Suceava și Brăila, „Karl A. Romstorfer” și „Istros”, monografia așezării fortificate, sub semnătura lui Ion Mareș, însoțită de un substanțial studiu al lui Attila László despre cultura Gáva-Holihradý în Podișul Sucevei.

Lucrarea cuprinde cinci capitole, în care sunt inserate și numeroase ilustrații (desene și fotografii). Ele sunt precedate de o listă de abrevieri, un cuvânt înainte și o introducere, unde se menționează, printre altele, topografia stațiunii de pe Dealul Ruina, istoricul cercetărilor efectuate și sunt nominalizate persoanele care au participat la investigații, atât pe șantier, cât și în laboratoarele de restaurare, paleofaună etc. În finalul lucrării sunt prezentate un rezumat în limba engleză, studiul deja amintit al lui Attila László, de asemenea însoțit de un rezumat, bibliografia, anexe (lista așezărilor din Hallstatt A din Podișul Sucevei, ridicarea topografică, buletine de investigații, cercetări geofizice, studiul resturilor faunistice [autori Sergiu Haimovici, Florentina-Carmen Oleniuc]) și 38 de planșe

cu aspecte de șantier și fotografii ale unor piese descoperite la Siret.

În capitolul I, *Amplasarea geografică*, se precizează că platoul Dealului Ruina, datorită faptului că este apărat natural pe trei laturi și permite o bună vizibilitate a spațiului din jur, dispunând și de importante bogății naturale, a oferit condiții favorabile pentru habitat în două etape din preistorie, în eneolitic (cultura Cucuteni, etapa B₁) și în prima epocă a fierului (cultura Gáva-Holihradý). Așezarea eneolitică, prevăzută cu șanț de apărare, se află în zona de NNV a platoului, pe o suprafață de 4,3 ha, iar stațiunea hallstattiană, de asemenea fortificată, se extinde pe cca 14 ha și ocupă întregul platou, precum și unele terase din jur.

În capitolul al II-lea, *Săpăturile arheologice din anii 1992, 1994, 1998, 2000–2005*, sunt descrise, în ordinea cronologică a desfășurării lor, campaniile de săpături, fiind menționate colectivele de cercetare și amplasarea secțiunilor și casetelor trasate. În acest capitol sunt discutate stratigrafia sitului, locuințele, cuptoarele, vetrele și gropile dezvelite, precum și sistemul de apărare.

În așezarea hallstattiană au fost constatate două niveluri de locuire. Nivelului inferior, cu o grosime de 0,20–0,40 m, îi aparțin depuneri arheologice consistente, locuințe, vetre, gropi etc. Din această etapă datează și sistemul de fortificație a așezării. Nivelul superior, cu o grosime de 0,15/0,20–0,25 m, este sărac în depuneri arheologice, iar o parte a lui este afectată de lucrările agricole recente.

Pe Dealul Ruina au fost cercetate, total sau parțial, 18 locuințe de suprafață (cele mai multe) sau adâncite. Pe baza observațiilor făcute, a fost posibilă reconstituirea destul de exactă a formei locuințelor. Ele aveau pereți de nuiete subțiri (2–5 cm), peste care s-a aplicat un strat de

lut cu grosimi diferite (între 2 și 5 cm) și erau acoperite cu stuf sau paie. Nu au fost descoperite gropi de par de susținere a acoperișului și, cu o singură excepție, nici urme de podine în interior. Se pare că una dintre locuințe (locuința 3) a avut o funcție distinctă, probabil cultică. Aici au fost identificate grupări de pietre de râu, la marginea cărora se aflau o vatră circulară și o groapă aproximativ elipsoidală, în care au fost găsite, la diferite adâncimi, pietre de râu, fragmente ceramice, bucăți de lipituri arse, statuete zoomorfe și vase miniaturale. Și în alte locuințe au ieșit la iveală cantități mari de ceramică, obiecte de lut ars (greutăți piramidale, statuete zoomorfe și antropomorfe), piese de piatră, os și bronz.

O descoperire mai deosebită este un cuptor cu boltă de formă ovală (diam. 1,50 × 1,30 m), parțial păstrat. El a fost construit pe val, la o dată când acesta nu mai era în funcțiune, așezarea extinzându-se dincolo de sistemul de apărare. Destinația sa nu a fost stabilită cu certitudine, s-a presupus doar că a fost folosit pentru arderea ceramicii.

Vetre au apărut atât în locuințe, cât și în afara lor. Ele au avut o formă circulară și au fost utilizate la încălzit și la prepararea hranei. În categoria vetrelor a fost inclusă și o depunere compactă de cenușă, cu lungimea de 1 m și grosimea de 2–3 cm; în mijlocul depunerii se afla o groapă, în care era o piatră arsă și fragmente de la un vas.

Dintre gropile cercetate, 14 au avut gura de formă ovală sau circulară, iar două de formă patrulateră. Patru dintre gropi conțineau câte un vas bitronconic pântecos fragmentar, cu decor canelat; recipientele ceramice erau așezate în interiorul complexelor sau acopereau partea superioară a acestora. Ele au fost puse, cu probabilitate, în legătură cu un ritual de cult, eventual de fundare. Două gropi cu urme de ardere pe fundul plat se aflau sub locuințe, iar o altă groapă, în care au fost găsite fragmente ceramice și oase de animale, a fost identificată la baza șanțului de apărare. Un conținut mai deosebit prezenta groapa nr. 11, ea având în partea superioară o depunere masivă de chirpici, iar pe fund urme puternice de arsură și cărbune.

Așezarea hallstattiană a fost fortificată cu șanț, val și palisadă. În zona investigată în anul 1994, șanțul avea lățimea la bază de 9 m, deschiderea la gură de 11 m și adâncimea de 0,90 m, iar valul lățimea de 22 m și înălțimea de 1,30 m, fiind placat la baza dinspre șanț cu lespezi masive de gresie, care au avut menirea de a-l consolida și a opri alunecarea pământului în șanț. Pe culmea valului au fost descoperite găuri de pari, resturi de lipituri arse și zone cu cărbune, dovezi ale existenței unei palisade, apreciată ca având înălțimea de aproximativ 2 m. Săpăturile efectuate în anul 1998 au precizat că în locul cercetat se aflau două șanțuri de apărare, amplasate la 1 m distanță între ele, primul cu lățimea la gură de 5,20 m și adâncimea de 0,50 m, al doilea cu deschiderea la suprafață de 4,20 m și adâncimea de 0,75 m. În cursul săpăturilor din anul 2004 au fost identificate, de asemenea, două șanțuri paralele, separate de o treaptă rezervată în pământul galben.

Fortificația, cu o lungime de aproape 400 m, care se arcuiește la capete și se închide spre marginile platoului, a fost realizată la începutul stabilirii comunității hallstattiene pe Dealul Ruina și a fost abandonată, pierzându-și utilitatea încă înainte de sfârșitul primei etape de locuire de aici.

Capitolul al III-lea, *Materiale arheologice*, este dedicat artefactelor descoperite în așezarea hallstattiană de pe Dealul Ruina. Autorul a tratat aceste artefacte în două subcapitole, fiecare cu mai multe subdiviziuni: III. 1. *Unelte, arme, podoabe și obiecte de uz casnic*; III. 2. *Ceramica*.

În primul subcapitol sunt descrise și ilustrate, cu precizarea dimensiunilor și locului în care au fost descoperite, uneltele și armele de silex (lame, răzuitoare, cute, zdrobitor etc.), obiectele de piatră (topor-ciocan, daltă, percutor, zdrobitoare, cute etc.) și os (străpungătoare, nasture etc.), piesele de aramă și bronz (lame de cuțit, inel, ac, celturi [două exemplare găsite întâmplător spre marginea platoului; posibil să fi aparținut unui depozit] etc.), obiectele de fier (cuțit, vârf, bucată de minereu), obiectele de lut ars (greutăți tronconice, modele de roți de car, linguri, mărele, mosoare).

În subdiviziunea referitoare la piesele de aramă și bronz sunt enumerate, ca dovezi ale practicării metalurgiei în așezarea de la Siret, un

fragment de valvă de tipar pentru turnat celturi zvelte, două linguri de lut ars, presupuse a fi fost folosite la turnat metalul, precum și o „picătură” de aramă cu structură specifică de la turnare, așa cum rezultă din analiza sa metalografică. Tot aici sunt discutate mai multe descoperiri de bronzuri din Bucovina, piese izolate sau depozite, unele apărute încă în secolul al XIX-lea (Prisăcăreni, Prelipcea, Cozmeni), altele în ultimele decenii (Dumbrăveni, Șcheia, Pătrăuți, Solca etc.). Cred că în acest context ar fi trebuit analizate și depozitul ieșit la iveală într-o localitate neprecizată din zona Sucevei¹ (menționat, de altfel, în studiul lui Attila László), precum și cele de la Kitsman² și Korovia³, din nordul Bucovinei, mai ales că fiecare dintre ele se încadrează cronologic în etapa căreia îi aparține și stațiunea de la Siret și demonstrează, alături de alte descoperiri, inclusiv unele provenite de pe Dealul Ruina, legăturile dintre regiunile aflate la est și la vest de Carpați.

Așezarea hallstattiană de la Siret se numără printre relativ puținele stațiuni timpurii din zona Carpaților în care este atestată prelucrarea fierului, aici fiind descoperite, în afara câtorva obiecte de fier, și o bucată de minereu de fier. Analiza sa metalografică ar fi permis, eventual, stabilirea originii sale.

¹ A. Hänsel, *Un depozit de bronzuri din ținutul Sucevei*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang – Descoperiri de bronzuri în România II. Contribuții la publicarea și interpretarea descoperirilor din epoca bronzului și din prima vârstă a fierului în context european*, Biblioteca Muzeului Bistrița, Seria Historica 11, Bistrița – Cluj-Napoca, 2005, p. 285–299.

² С. Пивоваров, М. Ільків, *Новий скарб бронзових виробів з Кіцманя*, Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології 2 (24), Чернівці, 2007, p. 7–15.

³ М. Ільків, *Новий скарб бронзових виробів з Коровії на Буковині*, Археологічні Студії 3, Київ – Чернівці, 2008, p. 26–35.

Dintre obiectele de lut ars găsite pe Dealul Ruina, cele mai numeroase sunt greutatea tronconice perforate orizontal în partea superioară. Ele au diferite dimensiuni, iar unele exemplare prezintă la vârf semne incizate, care sunt considerate simboluri cu semnificație neprecizată. În locuința 1/2001 au fost găsite 19 greutatea, despre care se afirmă că au fost folosite la fixarea unor dispozitive pentru prepararea hranei; nu se exclude însă nici posibilitatea utilizării lor la războiul de țesut pe verticală sau la fixarea acoperișului.

Discurile perforate din așezarea de la Siret, cele mai multe cu bușe pe ambele fețe, au apărut fie în stratul de cultură, fie au fost găsite la suprafață, în apropierea valului de apărare. Alături de alte două piese publicate acum, despre care se precizează doar că provin din Bucovina, ele sunt incluse în categoria modelelor de roți de car. Ca și în alte stațiuni contemporane sau apropiate în timp, și aici modele de roți de car apar neînsoțite de alte componente ale carului miniatural. Rolul lor în cultul solar și în cel funerar a rămas, cu siguranță, și în această etapă deosebit, perpetuându-se în acest fel obiceiuri adânc înrădăcinate în sistemul religios al comunităților pe spații întinse⁴.

În cadrul ceramicii descoperite în așezarea hallstattiană timpurie de la Siret, sunt departajate mai multe forme (numite în monografie categorii), definite drept vase bitronconice, câni/cești, cupe, pahare, străchini/castroane, borcane și vase în formă de sac, la care este adăugată o piesă, despre care se spune că este un vas-suport, fără a fi precizată mai exact destinația sa. Fiecăreia dintre formele amintite îi sunt stabilite mai multe tipuri, acestea, la rândul lor, având variante. Ele sunt incluse, după calitatea pastei, în categoriile ceramice evidențiate în așezarea contemporană de la Grănicești⁵. Totodată sunt prezentate, pe baza unor investigații de laborator, șapte grupe de

⁴ C. Kacsó, *Contribuții la cunoașterea roțiștelor de lut ars din Bronzul târziu. Descoperirile din nordul și nord-vestul Transilvaniei*, StComSatuMare 34–35/I, 2019–2020 (sub tipar).

⁵ A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, BiblThrac 6, București, 1994, p. 65–67.

caracteristici structurale ale ceramicii de la Siret. În subdiviziuni separate sunt tratate fundurile de vas, torțile, fragmentele de vas cu decor, precum și cele șapte vase miniaturale apărute la Siret.

Fără îndoială, sistematizarea descoperirilor ceramice hallstattiene de pe Dealul Ruina a necesitat un efort substanțial, expunerea acestora în monografie mi se pare a fi însă destul de complicată, iar raportarea aproape permanentă la tipologia elaborată de Attila László și suprapunerea acesteia peste realitățile de la Siret fac uneori dificilă înțelegerea interpretărilor autorului.

În capitolul al IV-lea, *Practici de cult și credințe religioase. Plastica antropomorfă și zoomorfă*, sunt prezentate cele două categorii de statuete, respectiv figurine descoperite în stațiunea hallstattiană de la Siret. Marea lor majoritate provine din nivelul inferior al așezării, unele dintre ele din locuințe, iar câteva, care aparțin probabil nivelului superior, au fost descoperite în stratul vegetal, respectiv la suprafață. Ele sunt interpretate ca fiind recuzite folosite în cadrul unor ceremonii de cult, în ritualuri domestice și în practici de magie, cultul principal fiind considerat cel al fertilității și fecundității.

Reprezentări plastice asemănătoare sau chiar identice celor apărute în așezarea de la Siret au ieșit la iveală în foarte multe stațiuni contemporane, extinse pe un vast teritoriu. Autorul citează pentru analogii și comparații doar o parte a descoperirilor de acest fel. Pentru a sublinia tocmai răspândirea geografică excepțională a acestor piese, care vorbesc și de o unitate de credințe și practici rituale, menționarea și a altor descoperiri era, poate, necesară⁶.

⁶ De exemplu, pe cele de la Căuș (I. Németi, *Descoperiri de la începutul Hallstatt-ului în zona Careiului*, StComSatuMare 5–6, 1981–1982, p. 49, pl. XV/4–7; J. Németi, *Căuș-i (Érkávás, Szatmár megye, România) idoltöredék, Ősrégészeti Levelek 2, 2000*, p. 58–60); Visegrád (D. Gróh, *Előzetes jelentés a Visegrád-Csemetékert lelőhelyen végzett későbronzkori és koravaskori feltárásról*, CAH 1984, p. 56, 61–62, fig. 4); Hřečel (L. Kaminská, *Hlinené zvieracie plastiky z doby halštatskel z Hřečela, okr. Trebišov*,

În capitolul al V-lea, *Considerații generale*, se precizează, din nou, că așezarea de la Siret – *Dealul Ruina* se încadrează în orizontul cu ceramică canelată Gáva-Holihrad, grupul Grănicești, din prima epocă a fierului (Hallstatt A). În arealul geografic în care se află localitatea Siret, Podișul Sucevei, au fost identificate până în prezent 74 de stațiuni ale acestui grup, din care o parte a fost cercetată prin săpături. Intensitatea de locuire deosebită a zonei este pusă în legătură cu prezența aici a unor bogății ale subsolului, în primul rând sarea, dar și a zăcămintelor de fier, cupru, silix etc.

Civilizația ceramicii canelate a pătruns în Podișul Sucevei, potrivit autorului, dinspre Maramureș (de unde au fost preluate și elemente de tip Lăpuș II), peste Carpați prin pasul Rodna, Depresiunile Dorna, Câmpulung-Moldovenesc și Gura-Humorului. Ipoteza aceasta poate fi acceptată doar cu precauție, întrucât evoluția culturală din Maramureș în secolele de sfârșit ale mileniului II a.Chr. nu este clar lămurită, chiar dacă există dovezi sigure despre prezența culturii Gáva aici într-o perioadă ulterioară locuirii zonei de către comunitățile Suciului de Sus.

Așezarea de la Siret este datată, pe baza datelor ¹⁴C, în secolele XIII–XII a.Chr. Ea a ocupat, se pare, o poziție centrală printre așezările contemporane din Podișul Sucevei. Exercițând controlul asupra culoarului râului Siret, comunitatea de aici a avut, foarte probabil, un rol important în producerea și vehicularea de bunuri. Dovadă în acest sens este și prezența la Siret a unor obiecte mai deosebite pentru acele vremuri, cum sunt cele de fier. Așezarea de la Siret a fost, cu siguranță, și un important centru religios, așa cum indică numărul mare de reprezentări plastice găsite aici, dar și unele construcții, care s-au aflat în legătură cu activitățile de cult.

În studiul lui Attila László, *Așezarea fortificată de la Siret-Dealul Ruina și cultura Gáva-Holihrad în Podișul Sucevei*, atașat

ArchRoz 38, 1986, p. 66–72, 119–120), Oszlár (J. Koós, *Késő bronzkori idoltöredékek Oszláról (Északkelet-Magyarország), Ősrégészeti Levelek 4, 2002*, p. 79–81).

monografiei, sunt discutate o multitudine de probleme referitoare la evoluția culturală din secolele de sfârșit ale mileniului II a.Chr. pe un vast spațiu, care depășește teritoriul de nord-est al Moldovei. O analiză, chiar sumară, a ansamblului părerilor și concluziilor exprimate de profesorul ieșean nu este posibilă în cadrul recenziei de față, din acest motiv mă limitez acum doar la câteva observații cu privire la așa-numitul orizont Lăpuș II-Gáva I, menționat de mai multe ori în studiu.

Deși folosit relativ des în discuțiile din literatura actuală, nu cred că termenul de orizont Lăpuș II-Gáva I este acceptabil pentru a denumi aspectul cultural caracteristic unei anumite etape a Bronzului târziu din regiunea Tisei superioare.

Așa cum precizăm într-o lucrare recent publicată⁷, prin grupul Lăpuș este definit ansamblul comunităților din arealul de sud și de est al culturii Suci de Sus care, stăpâne pe resursele de minereuri neferoase, dar și de sare și lemn, au cunoscut o evoluție economică accelerată, o nouă ierarhie în viața socială și schimbări importante în sistemul de idei și credințe, însoțite de apariția unor noi elemente în cultura materială, în primul rând în repertoriul obiectelor de metal și de ceramică. Acest grup aparține etapei finale a unei îndelungate evoluții, în care pot fi sesizate și influențe externe din diferite direcții.

Primei faze a grupului Lăpuș, în care sunt prezente, printre altele, vasele pântecoase înalte de culoare maronie, prevăzute cu proeminențe înalte și decorate cu motive excizate-incizate, i-a urmat o a doua fază, în ceramica căreia se păstrează în bună măsură trăsăturile fazei anterioare, dar apar și elemente noi, de exemplu vasele dublu-colorate,

negre în exterior, roșii, gălbui, cenușii în interior, decorate cu caneluri.

Între ceramica grupului Lăpuș și cea a culturii Gáva există numeroase corespondențe, explicabile prin substratul comun, Suci de Sus, pe care s-au născut, precum și prin influențările reciproce ale unor grupuri de populații vecine și, probabil, înrudite. Se constată și diferențe evidente, uneori chiar mai eclatante decât apropierea, în ceramica acestor populații.

În legătură cu descoperirile de la Lăpuș, mai este de precizat că aici nu au fost dezvelite resturile unui cimitir plan contemporan cu cimitirul tumular, despre care se vorbește în studiul lui Attila László, pe baza unei informații greșite, pe care am furnizat-o chiar eu la un moment dat⁸.

*

Tipărită în condiții grafice de foarte bună calitate, cu un text clar, cu o ilustrație bogată și utilă pentru cunoașterea realităților arheologice dezvelite, cu anexe variate, care aduc multiple lămuriri cu privire la natura descoperirilor și la contextul în care acestea au ieșit la iveală, monografia așezării fortificate din Hallstatt-ul timpuriu de la Siret – *Dealul Ruina* este, cu certitudine, o contribuție valoroasă la înțelegerea trăsăturilor unei perioade deosebite din preistoria Bucovinei, cea de început a epocii fierului.

Carol Kacsó,
e-mail: carolkacso@yahoo.de

⁷ C. Kacsó, *Aspekte der Bronzezeit in Nordsiebenbürgen. Kontakte zu den südlichen und östlichen Regionen*, în J. Maran, R. Băjenaru, S.-C. Ailincăi, A.-D. Popescu, S. Hansen (eds.), *Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age. Volume to the memory of Alexandru Vulpe. Proceedings of the Conference in Tulcea, 10–13 November, 2017*, UPA 350, Bonn, 2020, p. 123–145.

⁸ C. Kacsó, *Contributions à la connaissance de la culture de Suci de Sus à la lumière de recherches faites à Lăpuș*, Dacia N.S. 19, 1975, p. 67. Eroarea de interpretare a descoperirilor de la Lăpuș – *Gruul Târgului* a fost corectată mai târziu, vezi C. Kacsó, *Contribuții la cunoașterea Bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Lăpuș – „Gruul Târgului”*, Crisia 24, 1994, p. 9–13, precum și alte lucrări ulterioare.

Ioan Stanciu, Malvinka Urák, Adrian Ursuțiu, *O nouă așezare medievală timpurie din partea sud-vestică a României – Giarmata – „Baraj”, jud. Timiș. Alături de o examinare a locuirii medievale timpurii din Banatul românesc (secolele VII–IX/X)*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 18, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021, 129 de pagini și 21 de planșe, ISBN 978-606-020-288-2.

Decalajul semnificativ dintre cercetarea așezărilor și cea a siturilor funerare aparținând perioadei medievale timpurii, înregistrat nu numai în România, poate fi explicat printr-o serie de cauze, atât subiective, cât și obiective. Merită menționat, încă de la început, faptul că așezările, ca repere ale scăderilor sau creșterilor demografice, reprezintă indicatoare cantitative foarte diferite între diversele epoci, în unele perioade numărul acestora fiind mult mai mic (spre exemplu, la sfârșitul secolului al VI-lea – începutul secolului al VII-lea)⁹, iar în altele mult mai mare¹⁰.

Printre cauzele obiective, se numără faptul că cercetarea arheologică a așezărilor umane – în majoritatea cazurilor, datorită întinderii acestora – necesită mult mai multe investiții de energie umană și materială decât investigarea siturilor funerare. Preferința pentru cercetarea și publicarea descoperirilor funerare, în detrimentul spațiilor de locuit și al așezărilor, în general, a fost mereu determinată de „spectacolul” oferit de inventarele din morminte, dar și de posibilitatea unor încadrări cronologice mai precise. Este adevărat că s-a înregistrat un oarecare progres și în domeniul cercetării așezărilor, datorat, cu precădere, săpăturilor arheologice preventive, dar, până la ora actuală, diferența dintre numărul publicațiilor privind siturile funerare, respectiv așezările din secolele V–XI este net în favoarea primei categorii¹¹. Totodată, din publicațiile respective, reiese și faptul că, în acele situri arheologice unde au fost documentate structuri de locuire, numărul

lor este mult mai mic comparativ cu complexele funerare înregistrate.

Acest lucru este valabil și pentru săpăturile arheologice preventive realizate în ultimul deceniu în bazinul inferior al Mureșului din România, unde cercetarea siturilor funerare, mai ales pe tronsonul de autostradă A1, a permis valorificarea științifică a acestora fie monografic, fie în studii separate¹². Așezările medievale timpurii cercetate în paralel cu siturile funerare de pe tronsonul de autostradă Nădlac – Deva, respectiv săpăturile arheologice preventive aferente nu au beneficiat încă de o prelucrare a acestora la un nivel comparativ cu izvoarele arheologice anterior menționate (singurele excepții fiind Pecica – *Rovine*¹³ și Pecica – *Est/Smart Diesel*¹⁴).

O excepție fericită în acest stadiu al cercetării ne-a fost oferită de publicarea așezării medievale timpurii de la Giarmata (jud. Timiș). Porțiunea de așezare, studiată de către de un colectiv format din Ioan Stanciu, Malvinka Urák și Adrian Ursuțiu, prezintă o importanță deosebită, întrucât este bine cunoscut faptul că doar câteva dintre așezările perioadei medievale timpurii din Banat au fost valorificate științific corespunzător/acceptabil. În acest sens, pot fi menționate așezările publicate de la Padej [Serbia], Susani, Gornea, Remetea Mare, Unip, Dumbrăvița și Jabăr, datând din secolele VI–IX.

Monografia de față a fost împărțită în patru capitole, în care se analizează de la structura așezării, din perspectivă regională și microregională, până la cea mai mică unitate, și anume analiza elementelor de cultură materială.

⁹ Mărginean, Gáll 2021.

¹⁰ În acest sens, nu există analize macrorregionale, doar câteva regionale; vezi Takács 2021, p. 123–127.

¹¹ Pentru o evaluare de acest gen, din punct de vedere microregional în Bazinul Someșului Mic, vezi Gáll *et alii* 2017, mai ales p. 103–125.

¹² Cociș *et alii* 2016, p. 1–76; Gáll 2017; Gáll, Mărginean 2020; Gáll, Mărginean 2021; Gáll, Mărginean, Peter 2021; Mărginean, Gáll 2022, s. t.; Mărginean *et alii* 2022, s. t.

¹³ Mărginean, Gáll 2021.

¹⁴ Mărginean 2017, p. 145–153.

Toate acestea sunt completate de patru anexe, un rezumat consistent în limba engleză, o bibliografie și planșe cu desene și fotografii.

În capitolul I (*Informații preliminare*) se oferă date despre regiunea Banatului, cu o suprafață totală de 28,522 km². Se continuă apoi cu analiza microgeografică a regiunii Dealurilor Lipovei, a Dealurilor Sacoșului și a microregiunii Timișoara. Urmează o examinare statistică a siturilor arheologice cunoscute din zona aparținând arealului Giarmatei (au fost înregistrate doar două situri date în secolele VII–IX!).

Capitolul al II-lea (*Complexele arheologice cercetate și un comentariu despre posibila organizare a spațiului locuit*) analizează cele 47 de complexe arheologice cercetate în segmentul de autostradă cuprins între km 48+120–48+250 (65 m lățime) în direcția NV–SE, dintre care nouă locuințe se încadrează în epoca medievală timpurie, în cazul altor două locuințe, în lipsa oricărui inventar, neputându-se oferi o datare, dar fiind posibilă apartenența la aceeași epocă. Întinderea sitului, pe o axă relativ îngustă, pe direcția E–V – după autori – este de circa 15 ha, iar cei 9750 m² cercetați reprezintă aproximativ 6,5% din aceasta, ceea ce nu poate oferi date complete despre dimensiunea așezării medievale timpurii.

În doar două cazuri, câte un complex medieval timpuriu a suprapus un altul, în timp ce, în celelalte cazuri, complexe din epoci anterioare au fost deranjate în perioada medievală timpurie. Este important de menționat că, dintre cele 12 gropi care nu au putut fi încadrate cronologic, unele ar fi putut aparține așezării medievale timpurii.

Arheologii care au analizat situl atrag atenția asupra adâncimii relativ similare a locuințelor, a căror suprafață, în ciuda relativității calculului, poate fi aproximată între 6,50 și 10,30 m². Într-un singur caz, suprafața înregistrată a fost de 7 m², iar în cinci cazuri, locuințele au în jur de 10 m². O observație importantă este dată de statistica indicând corelația relativă între dimensiunea și adâncimea locuințelor, bine ilustrată în fig. 9.

Vetrele locuințelor sunt lutuite, aproximativ circulare, de 0,08 până la 0,24 m² (vezi fig. 15), cele mai multe pătrate, cu orientare NE–SV, documentate în porțiunile nord-estice, nordice și estice ale complexelor. O observație interesantă este legată de proveniența pietrei din componența

cuptoarelor, din zonele mai înalte ale Dealurilor Lipovei, de la aproximativ 15 km distanță est față de sit (vezi nota 43 și fig. 16).

Pe baza acestor date, autorii apreciază că așezarea cercetată este una de dimensiuni mai mici, idee susținută și de analogiile oferite de așezări cercetate recent, complet sau în foarte mare măsură (de ex., așezarea de la Zalău – Mihai Viteazul, datată în secolele VI–VII, documentată prin 30 ha, sau așezarea Porț, din secolele VIII–IX, în care, în ciuda extinderii săpăturii, au fost identificate doar nouă locuințe). Acest lucru a fost susținut și de indicatorii demografici observați și calculați în zonele ocupate de către slavii vestici.

În capitolul al III-lea (*Inventarul complexelor arheologice*) se analizează elementele culturii materiale identificate în 11 locuințe, care constau, într-o proporție covârșitoare, din fragmente de vase ceramice. Autorii au estimat că, din totalul ceramicii descoperite, 92% reprezintă așa-zisa ceramică lucrată la roată înceată, 7% la roata rapidă și doar 1% este lucrată cu mâna (vezi fig. 17). Examinarea formelor este urmată de o analiză interesantă a ornamentației, de la decorurile simple până la cele realizate cu „pieptenele”, ultimele caracteristice ceramicii din secolele VII/VIII–IX. Este necesar de menționat că fragmentele ceramice de la Giarmata au fost decorate aproape în fiecare caz.

Un alt element al culturii materiale este fusaiola bitronconică, din care au fost descoperite cinci exemplare în trei locuințe. Acest tip de artefact constituie o dovadă arheologică specifică a răspândirii meșteșugului torsului (și țesutului), fiind regăsit, de altfel, și ca piesă de inventar funerar în cadrul mormintelor, mai ales de femei, din epocă¹⁵.

Ultimul capitol, al IV-lea, *Observații generale și unele concluzii la final*, conține un rezumat al analizelor și rezultatelor discutate în acest volum. Cercetarea preventivă realizată în așezarea de lângă Giarmata ar fi putut sugera o parte a unei așezări multinucleare, însă existența unei gospodării țărănești, ca unitate socio-economică de bază a acestei comunități, nu poate fi dedusă. O astfel de organizare, specifică perioadei medievale, nu poate fi demonstrată din punct de vedere arheologic.

¹⁵ În acest sens, vezi Gáll 2017, p. 71.

Puținele descoperiri, care constau doar din ceramică fragmentară, sugerează că abandonarea așezării de către microcomunitate s-a desfășurat pașnic, neexistând indicii arheologice ale unor acte de agresiune, violență sau calamități naturale. Acest lucru poate indica faptul că o comunitate s-ar fi putut muta periodic în câțiva ani (de exemplu, din cauza epuizării terenurilor agricole), creând astfel, în cadrul unei microregiuni, mai multe așezări într-o singură generație.

Încadrarea cronologică a așezării este stabilită, cu precauție, pe baza ceramicii, în a doua jumătate a secolului al VIII-lea și în secolul al IX-lea, în condițiile marii incertitudini din această perspectivă observate chiar și în cazul siturilor funerare¹⁶, mai avantajate în ceea ce privește posibilitățile de datare. În legătură cu evoluția cronologică internă a așezării, se poate presupune suprapunerea între locuințele 48A – 49 – 50, dar nu se poate exclude ca această suprapunere să se refere la o altă microcomunitate, care s-a stabilit aici mai târziu, cu alte cuvinte mai multe comunități s-ar fi putut stabili în această zonă în câteva decenii. Având în vedere practicarea unei agriculturi rudimentare, mobilitatea microcomunităților într-un areal geografic bine definit este greu de realizat.

Din punct de vedere al habitatului perioadei avară târzie din Banat, extinderea spațială a siturilor funerare este esențială, iar cele mai estice situri sunt documentate pe linia șanțului *Csörsz*/șanțul sarmatic. În mod ciudat, distribuția spațială menționată mai sus a acestor situri funerare nu a fost luată în considerare de către autori, cu toate că aceste observații ar fi fost utile pentru a susține cele mai importante ipoteze. Așezarea de lângă Giarmata se află la est de linia șanțului *Csörsz*, adică în afara zonei de habitat avar târziu identificabile prin cimitire. Ca și în partea de est a Bazinului Transilvaniei (mai precis la est de Bratei)¹⁷, în estul Banatului (Banatul montan), a fost cercetat un număr semnificativ de așezări medievale timpurii, dar, în afară de descoperirile – inedite și marcate de multe semne de întrebare – de la Brădișorul

de Jos¹⁸, din această zonă nu cunoaștem situri funerare. Situația se prezintă la fel și în secolele X–XI, în schimb se modifică radical în Banatul montan începând din secolul al XII-lea, perioadă din care datează o serie întreagă de cimitire amenajate în jurul unor biserici¹⁹.

Autorii propun, în absența unui sit funerar, atribuirea așezării unei populații slave colonizate de structura de putere avară, ceea ce, în opinia noastră, este o eroare metodologică. Dacă această ipoteză este/ poate fi valabilă în partea de nord-est a Chaganatului (zona Sălaj și Someșul Mic) sau în zonele mediane ale Bazinului Transilvaniei, trebuie precizat că siturile funerare de incinerare sau birituale (așa-zisul „grup Mediaș” sau „grupul Nușfalău–Someșeni”) sunt complet absente pe teritoriul Banatului estic (vezi fig. 1). Nu credem că putem pune toate acestea pe seama stadiului cercetării, deoarece zonele menționate mai sus nu sunt mai bine studiate decât partea aceasta a Banatului! Astfel, în zona Someșului Mic sunt cunoscute până acuma șase situri funerare și încă trei descoperiri izolate de pe teritoriul orașului Cluj-Napoca, care, foarte probabil, pot fi puse în relație cu un mormânt/un spațiu funerar, pe lângă 44 de situri care pot fi legate de așezări (vezi, existența probabilă, la Dăbâca și la Jucu, a unor așezări și situri funerare contemporane).

Totodată, este important de subliniat că aceasta nu a fost considerată de către autori ca fiind singura posibilitate de interpretare, fiind subliniată și problematica dificilă a relației dintre fenomenele etnicității și arheologie.

Dacă analizăm extinderea teritorială relativă a Chaganatului Avar, „regiunea tampon”, pe care am propus-o în anul 2016²⁰, și un presupus sistem de habitat slav în Banat nu numai că nu se exclude, ci, mai degrabă, se completează unul pe altul, evident în cadrul unei structuri de putere politică. Problema (și) în această regiune rămâne (de asemenea) lipsa siturilor funerare: un sistem coerent de habitat, după părerea noastră, poate fi identificat prin mase de oameni, iar în acest sens doar necropolele pot oferi indicii cât de cât

¹⁶ Gáll 2017, p. 78–81, 101–106, 139, 145–147.

¹⁷ Gáll, Hőgyes, Fülöp 2021, fig. 7, 9, 11–12, hărțile 1–2.

¹⁸ Gáll, Romát 2016, Appendix 1: nr. 116; Map 4: nr. 116.

¹⁹ Țeicu 1998.

²⁰ Gáll, Romát 2016, p. 456.

clare. Evident, nu putem să nu luăm în calcul și posibilitatea unui rit nedetectabil arheologic (spre exemplu: morții au fost arși și părțile rămase împrăștiate și/sau aruncate în ape²¹), fără a lăsa urme arheologice corespunzătoare, cum există, de exemplu, în epoca La Tène târzie în Bazinul Transilvaniei și în Muntenia²².

Unele dintre ultimele noastre remarci sunt câteva observații privitoare la *Anexe*. Astfel, literatura de specialitate privind situl funerar de la Vizejdia – VI nu este cea originală, în plus datarea fiind incorectă. În realitate, situl fost cercetat de către Gyula Kisléghi Nagy în 1895, fiind publicat în anul 2010 în limba maghiară și în anul 2015 în limba română. În mormântul cu orientare N–S, au putut fi cercetate și părțile unui cal²³, fiind încadrat la începutul secolului al VII-lea. În unele cazuri, s-au strecurat în text greșeli, pe care le considerăm, mai degrabă, erori metodologice; spre exemplu, la Remetea Mare nu se poate afirma, pe baza unui singur vas descoperit, că s-a săpat un sit funerar din epoca avară târzie²⁴. În alte cazuri, descoperirile izolate au fost clasificate ca provenind din „morminte” (vezi Satchinez), ceea ce, în absența altor informații, poate produce confuzii, având în vedere că asemenea artefacte sunt cunoscute și în așezări.

În ciuda deficiențelor, de altfel minore, lucrarea celor trei autori este și va fi un reper important în ceea ce privește orice abordare de arheologie medievală timpurie în Banat; merită spus faptul că, până acum, nicio așezare de o asemenea amploare din această zonă nu a fost publicată cu o asemenea meticulozitate și

minuțiozitate. Nu putem decât să sperăm că acesta este doar începutul, deoarece publicarea unor așezări, nu demult cercetate, precum cea de la Teremia Mică, încadrabilă în secolele VI–VII, ar putea oferi noi date asupra unei perioade care suferă de „absența așezărilor”.

BIBLIOGRAFIE

- Arnold 2016: D. Arnold, *Burning Issues: Cremation and Incineration in Modern India*, NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin 24, 2016, p. 393–419.
- Babeș 1988: M. Babeș, *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, SCIVA 39, 1, 1988, p. 3–32.
- Cociș et alii 2016: S. Cociș, E. Gáll, M. Urák, A. Ursuțiu, *The Periphery of the Centre? The Late Avar cemetery part from Nădlac (Germ.: Nadlak; Hung.: Nagylak; Slov.: Nadlak)*, ArchBulg 20, 1, 2016, p. 1–96.
- Gáll 2017: E. Gáll, *At the Periphery of the Avar Core Region: 6th–8th Century Burial Sites near Nădlac (The Pecica Nădlac Motorway Rescue Excavations)*, PAT 13, Paris – Budapest, 2017.
- Gáll, Mărginean 2020: E. Gáll, F. Mărginean, *Archaeological Discoveries linked to the “First generation” of the Avar Conquerors living east of the Tisa during the 6th-7th centuries. The grave cluster in Nădlac – site 1M*, SprawArch 72, 2, 2020, p. 373–407.
- Gáll, Mărginean 2021: E. Gáll, F. Mărginean, *The Graves from Pecica-Rovine/Căprăvanul Mic and Distribution Networks of Amber and Personal Adornments in the 6th and 7th Centuries*, VAMZ 3. 54, 2021, p. 203–223.
- Gáll, Romát 2016: E. Gáll, S. Romát, *The Current State of Archaeological Research on the Avar Period in the Banat. Observations on the Changes in the Avar Settlement Territory in this Region and on Some Early Medieval Cultural-Sociological Phenomena*, în Á. Bollók, G. Csiky, T. Vida (eds.) cu participarea lui A. Mihácz-Pálfı, Zs. Masek, *Zwischen Byzanz und der Steppe*, Budapest, 2016, p. 433–468.

²¹ „Before the 1860s Hindu cremation was unregulated by state agency, occurring in places, usually close to a river or by the sea, where the ashes could be immersed in water and preferably in sacred rivers, such as the Ganges.” Arnold 2016, p. 397.

²² Privind practicarea, în Dacia, a unor ritualuri funerare care nu lasă urme arheologice, vezi Babeș 1988, p. 6–7; Sirbu 1986, p. 112. Mulțumim colegului Daniel Spănu, care ne-a atras atenția asupra acestor studii.

²³ Kisléghi Nagy 2010, p. 20.

²⁴ Mulțumim pentru informații kolegei Daniela Tănase.

- Gáll, Högyes, Fülöp 2021: E. Gáll, M.H. Högyes, R. Fülöp, *Despre ce ne vorbesc hărțile? Problema lipsei necropolelor din perioada secolelor VIII–X în Transilvania Estică și Centrală, respectiv în nordul și centrul Olteniei și Munteniei: între stadiul cercetării, contextualizare regională, statutul periferic și habitusul cultural*, AnB S.N. 28, 2021, p. 139–170.
- Gáll, Mărginean, Peter 2021: E. Gáll, F. Mărginean, S. Peter, *Despre „mobilitatea” simbolurilor. Semnul crucii de pe vasul mormântului cx. 20a de la Pecica-Duvenbeck*, în B. Ciupercă (ed.), *Arheologia mileniului I p. Chr.*, vol. VI, Brăila, 2021, p. 163–182.
- Gáll et alii 2017: E. Gáll, P. Dávid, A. Dobos, N. Kapsos, F. Wanek, E. Piroška, Sz. Nagy, A. Iván, „*Dáciától Ultrasilvaniáig*” *A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai. 3/4-12/13. Század, Kolozsvár/Cluj-Napoca*, 2017.
- Kisléghi Nagy 2010: Gy. Kisléghi Nagy, *Archaeológiai Napló*, Szeged – Timișoara, 2010.
- Mărginean 2017: F. Mărginean, *O așezare din perioada avară târzie și urme de locuire din vremea arpadienilor la Mureșul de jos. Descoperirile arheologice de la Pecica „Est/Smart Diesel”, jud. Arad*, în F. Mărginean, I. Stanciu, D. Băcuet-Crișan (eds.), *Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți*, Orbis Mediaevalis, I, Cluj-Napoca, 2017, p. 141–184.
- Mărginean, Gáll 2021: F. Mărginean, E. Gáll, *Traces of an Early Avar Period Settlement. The Archaeological Findings from Pecica – Rovine / Căprăvanul Mic (Arad County)*, Ziridava 35, 2021, p. 263–272.
- Mărginean, Gáll 2022: F. Mărginean, E. Gáll, “*The outskirts of the chagan*”. *The First Avar Conquerors in the Lower Mureș in the Light of the Graves from Pecica “Est/Smart Diesel”: Archaeological and ¹⁴C Analyses*, Starinar 72, 2022, s. t.
- Mărginean et alii 2022: F. Mărginean, M.H.K. Högyes, S. Peter, E. Gáll, “*The outskirts of the Khagans*”. *An overview of the Avar Age’s burial sites near Pecica, în Avari i Slavi*, Zagreb, 2022, s. t.
- Sîrbu 1986: V. Sîrbu, *Ritualuri și practici funerare la geto-daci în secolele II î.e.n. – I e.n.*, Istros 4, 1986, p. 89–126.
- Takács 2021: M. Takács, *PARTES INFERIORES. Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetéről*, Budapesta, 2021.
- Țeicu 1998: D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Erwin Gáll,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: erwin.gall@iabvp.ro.

Florin Mărginean,
Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei,
Cluj-Napoca;
e-mail: finnlands@gmail.com.

ABREVIERI

ÄAT	Ägypten und Altes Testament: Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AD	Αρχαιολογικόν Δελτίον, Athens
AÉ	L'Année épigraphique, Paris, 1888–
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Vienna, 1877–1897
AIAC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
AJHG	American Journal of Human Genetics
AJPA	American Journal of Physical Anthropology
AmAnthr	American Anthropologist
AMMR	Anuarul Muzeului Marinei Române, Constanța
AnB	Analele Banatului, Timișoara
AnȘUIași	Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
Antiquity	Antiquity, University of York
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchBulg	Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchRoz	Archaeologické Rozhledy, Praga
Argesis	Argesis. Muzeul județean Argeș, Pitești
Arhivele Olteniei	Arhivele Olteniei, Craiova
AUA–SH	Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, Alba Iulia
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BÉ	Bulletin épigraphique in REG, Paris, 1888 –
BIAB	Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, Sofia
BiblThrac	Bibliotheca Thracologica, București
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
I.British Mus.	<i>The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum</i> , Oxford, 1874–1916
Byzantina	Byzantina. Annual review of the Centre for Byzantine Research, Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki
I.Byzantion	A. Lajtar, <i>Die Inschriften von Byzantion. I. Die Inschriften</i> (IGSK 58), Bonn, 2000
CAH	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România
CCET	Zlatozara Gočeva, Manfred Oppermann, Nubar Hampartumian and Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović. <i>Corpus cultus equitis Thracii</i> . 5 vols. « Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain », 74,1-5. Leiden 1979-1984. Vol. I, Zlatozara Gočeva und Manfred Oppermann, eds., <i>Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae</i> (1979); II,1-2, Zlatozara Gočeva und Manfred Oppermann, <i>Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. 1. Durostorum et vicinia, regio oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Sumen</i> (1981) and ... 2. <i>Regio oppidi Targoviste, Abrittus et vicinia, Sexaginta Prista et vicinia, Nicopolis ad Istrum et vicinia. Novae</i> (1984): IV. Nubar Hampartumian. <i>Moesia Inferior</i>

	(<i>Romanian section</i>) and <i>Dacia</i> (1979); V, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, <i>Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta</i> (1982)
CepR	Constantin C. Petolescu, <i>Cronica epigrafică a României</i> , SCIVA, București
Chiron	Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
CIG	<i>Corpus Inscriptionum Graecarum</i> , Berlin
CIGD	Ligia Ruscu, <i>Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum</i> , Debrecen, 2003
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin, 1863–
CIMRM	J.M. Vermaseren, <i>Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae</i> , 2 vol. 1956–1960
CIRB	V.V. Struve, <i>Corpus inscriptionum Regni Bosporani</i> , Moscow, 1965
CNA	Cronica Numismatică și Arheologică, București
Corinth VIII.3	J.H. Kent, <i>Corinth, VIII.3. The Inscriptions 1926–1950</i> , Princeton, 1966
Crisia	Crisia. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea
CSA	Current Swedish Archaeology, Swedish Archaeological Society, Stockholm
Dacia	Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; Dacia N.S. (nouvelle série), Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Académie Roumaine, Institut d'archéologie « V. Pârvan », București
Das Altertum	Das Altertum, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin
DNP	H. Cancik, H. Schneider (ed.), <i>Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike</i> , Stuttgart, Weimar, 1996–2003
EAIVR	<i>Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, A–C, D–L, M–Q</i> , București, 1994, 1996, 2000
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Epigraphica	Epigraphica. Periodico Internazionale di Epigraphia
Fortunatae	Fortunatae. Revista Canaria de Filología, Cultura y Humanidades Clásicas, Universidad de la Laguna, San Cristóbal, Tenerife, Spania
I.Hierapolis	W. Judeich, <i>Inchriften</i> , in C. Humann, C. Cichorius, W. Judeich, F. Winter, <i>Altertümer von Hierapolis</i> , Berlin, 1898, p. 67–180
IDR	<i>Inscriptiones Daciae Romanae – Inscriptiile Daciei romane</i> , colecție coordonată de Dionisie M. Pippidi și Ioan Iosif Russu, București, I. <i>Introducere istorică și epigrafică – Diplomele militare – Tăblițele cerate</i> (Ioan Iosif Russu), 1975; II. <i>Oltenia și Muntenia</i> (Grigore Florescu și Constantin C. Petolescu), 1977; III/1. <i>Dacia Superior. Zona de sud-vest</i> (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Nicolae Gudea, Volker Wollmann și Milena Dușanić), 1977; III/2. <i>Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)</i> (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Ioan Piso și Volker Wollmann), 1980; III/3. <i>Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului)</i> (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Octavian Floca și Volker Wollmann), 1984; III/4. <i>Zona răsăriteană</i> (Ioan Iosif Russu), 1988; III/5 <i>Inscriptions d'Apulum</i> (deux fascicules, Ioan Piso), Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6. <i>Apulum – Instrumentum domesticum</i> , București, 1999 (Cloșca L. Băluță)
IDRE	Constantin C. Petolescu, <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)</i> , I–II, Bucarest, 1996–2000
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i> , Berlin, 1873–
IGB	Georgi Mihailov, <i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae</i> I–V, Sofia, 1956–1997

IGLR	Emilian Popescu, <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România</i> , București, 1976
ILD	Constantin C. Petolescu, <i>Inscripții latine din Dacia</i> , I–II, București, 2005–2016
ILS	Hermann Dessau, <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , Berlin, I (1892), II/1–2 (1906), III/1 (1914), III/2 (1916)
IMS I	M. Mirković, S. Dušanić, <i>Inscriptions de la Mésie Supérieure. I. Singidunum et le nord-ouest de la province</i> , Belgrade, 1976
ISM	<i>Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae – Inscripțiile din Sythia Minor</i> , București, I. <i>Histria și împrejurimile</i> (Dionisie M. Pippidi), 1983; II. <i>Tomis et territorium – Tomis și teritoriul său</i> (Iorgu Stoian), 1987; III. <i>Callatis et territorium – Callatis et son territoire</i> (Alexandru Avram), 1999; IV. <i>Tropaeum – Durostorum – Axiopolis</i> (Emilian Popescu), 2015; V. <i>Capidava – Troesmis – Noviodunum</i> (Emilia Doruțiu-Boilă), 1980; VI.2. <i>Supplementa 2. Tomis et territorium Tomis et son territoire</i> (Alexandru Avram, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu), 2018
Istros	Istros, Muzeul Brăilei „Carol I”, Brăila
JAHA	Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
JAS	Journal of Archaeological Sciences, London – New York
LIMC V	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i> , vol. V. 1–2, Zürich – München, 1990.
LGPN I	P.M. Fraser, E. Matthews (eds.), <i>A Lexikon of Greek Personal Names, I. The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica</i> , Oxford, 1987
LGPN II	M.J. Osborne, S.G. Byrne (eds.), <i>A Lexikon of Greek Personal Names, II. Attica</i> , Oxford, 1994
LGPN IV	P.M. Fraser, E. Matthews (eds.), <i>A Lexikon of Greek Personal Names, IV. Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea</i> , Oxford, 2005
LGPN V A	T. Corsten (ed.), <i>A Lexikon of Greek Personal Names, V A. Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia</i> , Oxford, 2010
LGPN V B	T. Corsten (ed.), <i>A Lexikon of Greek Personal Names, J.-S. Balzat, R. W. V. Catling, E. Chiricat, T. Corsten (eds.), V B. Coastal Asia Minor: Caria to Cilicia</i> , Oxford, 2014
LGPN V C	P.M. Fraser, E. Matthews (eds.), <i>A Lexikon of Greek Personal Names, J.-S. Balzat, R. W. V. Catling, E. Chiricat, T. Corsten (eds.), V C. Inland Asia Minor</i> , Oxford, 2018
Marisia	Marisia, Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București
I.Mus. Iznik	S. Şahin, <i>Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)</i> , I–II 1–3 (IGSK 9–10 1–3), Bonn, 1979–1987
O.Krok I	H. Cuvigny, <i>Ostraca de Krokodilô I. La correspondance militaire et sa circulation. Praesidia du désert de Bérénice II, O.Krok. 1–151</i> , Cairo, 2005
O.Krok II	A Bülow-Jacobsen, J.-L. Fournet, B. Redon, <i>Ostraca de Krokodilô II. La correspondance privée et les réseaux personnels de Philoklès, Apollôs et Ischyras. Praesidia du désert de Bérénice V, O.Krok 152–334</i> , Cairo, 2019
OLA	Orientalia Lovaniensia Analecta, Leuven
Oltenia	Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
PAT	Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Cluj-Napoca/Paris – Budapesta
I.Perinthos	M.H. Sayar, <i>Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften</i> , Vienna, 1998

Peuce	Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
PIR ²	E. Groag <i>et alii</i> , <i>Prosopographia Imperii Romani</i> , 2nd ed., Berlin, 1933–.
Pontica	Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
RE	Pauly-Wissowa, <i>Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft</i> , Stuttgart, 1893–
RÉG	Revue des Études Grecques, Paris.
Revista Bistriței	Revista Bistriței, Bistrița
RICIS	L. Bricault, <i>Recueil des inscriptions concernant les cultes Asiaques</i> , Paris, 2005
RIU	<i>Römische Inschriften Ungarns</i> , Budapesta
RGZM	Barbara Pferdehirt, <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz, 2004
RMD	Margaret M. Roxan, <i>Roman Military Diplomas</i> , London: I. <i>Roman Military Diplomas 1954–1977</i> , 1978; II. <i>Roman Military Diplomas 1978–1984</i> , 1985; III. <i>Roman Military Diplomas 1985–1993</i> , 1994; Margaret M. Roxan, P. Holder, <i>Roman Military Diplomas IV</i> , 2003; P. Holder, <i>Roman Military Diplomas V</i> , 2006
RMI	Revista Monumentelor Istorice, București
RMIA.SM	Revista Monumentelor Istorice și de Artă. Seria Monumente, București
RMM–MIA	Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă, București
SCIM	Studii și Cercetări de Istorie Medie, București
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SCN	Studii și Cercetări de Numismatică, București
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> , Leiden, 1923–
I.Smyrna	G. Petzl, <i>Die Inschriften von Smyrna</i> , I–II.1–2 (IGSK 23–24.1–2), Bonn, 1982–1990
SprawArch	Sprawozdania Archeologiczne, Wrocław-Varșovia-Cracovia
Starinar	Starinar, Belgrad
StComSatuMare	Studii și Comunicări, Satu Mare
StudiaUBB.Historia	Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”. Studia Historia, Cluj-Napoca
StCl	Studii Clasice, București
TAM	<i>Tituli Asiae Minoris</i> , Vienna, 1901–
Terra Sebus	Terra Sebus. Acta Musei Sabesieinsis, Muzeul Municipal „Ioan Raica”, Sebeș
I.Thrake Aeg.	L.D. Loukopolou <i>et alii</i> , <i>Ἐπιγραφές τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου μεταξύ τῶν ποταμῶν Νέστου καὶ Ἐβρου (Νομοὶ Ξάνθης, Ροδόπης καὶ Ἐβρου)</i> , Athens, 2005
Tyche	Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena
Valachica	Valachica. Chronica Valachica. Studii și materiale de istorie, Muzeul Județean Dâmbovița, Târgoviște
VAMZ	Vjesnik Arheoloskog Muyeja u Zagrebu, Zagreb
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova
YES	Yale Egyptological Seminar
Ziridava	Ziridava. Studia Archaeologica, Muzeul Județean Arad, Arad
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn